ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 821

DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.2-2/35>**Маланій Н. І.**

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДИЗАБІЛИТИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ПРОСТОРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті окреслено проблему дизабіліті у філософському та теоретико-літературному просторі Європи другої половини ХІХ ст. Основою розвідки в ширшому розумінні є дослідження ненормативної тілесності, які набули особливої популярності на зламі тисячоліть у межах трансатлантичного англomовного дискурсу. Проте не тільки західна наука цікавиться цим злободенним питанням, а й вітчизняна. Усе більше представників української гуманітаристики звертаються до транслітературних взаємозв'язків, заснованих на полідисциплінарній основі. Особливої уваги набули діахронічні виміри відмінного тіла у річизі переходу до інклюзії маргінальних елементів у всі сфери життя суспільства.

Через малу вивченість дизабіліті в Україні, особливо в контексті історичного його прочитання, виникає необхідність у всеосяжній та глибокій систематизації європейських напрацювань у цій галузі. Отже, провідним завданням нашої роботи є аналіз таких праць: «Капітал. Критика політичної економії» (*Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*) Карла Маркса, «Так казав Заратустра. Книжка для всіх і ні для кого» (*Also sprach Zarathustra: Ein Buch für Alle und Keinen*) Фрідріха Ніцше, «Злочинна жінка, повія та нормальна жінка» (*La donna criminale i La donna delinquente, la prostituta e la donna normale*) Чезаре Ломброзо і «Виродження» (*Entartung*) Макса Нордау.

Їхні творчі звершення отримали значний резонанс не тільки на нашому континенті, а й знайшли своє місце в найвіддаленіших куточках світу. На основі матеріалістичного підходу Карла Маркса повстали репресивні ідеологічні системи марксизму, комунізму, ленінізму і сталінізму. Не менш деструктивними були постулати Фрідріха Ніцше, Чезаре Ломброзо і Макса Нордау, які вміло були використані фашистськими, нацистськими та імперськими режимами країн Осі (Італії, Німеччини, Японії) задля виправдання власної зверхності. Переважна більшість мислителів розглядала тілесно і психічно інших як недостойних слабких ланок соціуму, а отже, не вартих життя.

Ключові слова: дизабіліті, ненормативна тілесність, Інше тіло, марксизм, виродження.

Постановка проблеми. Друга половина ХХ ст. стала переломною у становленні студій дизабіліті як нової академічної дисципліни у сфері гуманітарних досліджень ненормативної тілесності. Цей процес був актуалізований багатомільйонними каліцтвами, спричиненими участю у Другій світовій війні та подальшими меншими за масштабом воєнними конфліктами. У новій біполярній геополітичній реальності західний світ пішов шляхом розширення прав маргінальних верств, заснованих на демократичних принципах, на протизагу тоталітарному деспотизму комуністичних країн. Однак, з огляду на виклики сучасності та популя-

ризацію інклюзивних процесів, проблема фізичних і психічних Інших повстала з новою силою. Саме тому важливим на шляху кращого розуміння проблеми в сьогоденні є переосмислення історичного досвіду минулого, у тому числі й ХІХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями Іншого тіла цікавилися чимало як європейських та американських учених (Леннард Дж. Девіс, Тобін Зіберс, Сьюзен Зонтаг, Девід Мітчелл, Шарон Снайдер, Анрі-Жак Стікер, Мішель Фуко, Том Шекспір та ін.) [8], так і вітчизняних (Тетяна Свербілова, Вікторія Суковата та ін.). Вікторія Суковата [5] першою ввела

термін «дизабіліті» в український філософський простір, а слідом за нею у літературознавчій площині його використала Тетяна Свербілова [4]. Однак діахронічних зрізів дизабіліті ці дослідниці торкалися лише частково. **Постановка завдання.** Мета статті – з'ясувати особливості представлення проблеми ненормативної тілесності в широкому європейському теоретичному літературно-філософському дискурсі на матеріалі праць Карла Маркса, Фрідріха Ніцше, Чезаре Ломброзо та Макса Нордау.

Виклад основного матеріалу. На другу половину XIX ст. припадають численні наукові відкриття, потужний економічний розвиток, а також зростаюча геополітична напруга між провідними країнами Європейського континенту. Значними були звершення й у гуманітарній площині, спричинені цими розмаїтими суспільними процесами. У світобаченні епохи панівними були неklasична філософія Артура Шопенгауера та Сьорена К'єркегора, матеріалістична політекономія Карла Маркса, класична філологія й ірраціоналізм Фрідріха Ніцше, кримінальна антропологія Чезаре Ломброзо і концепція виродження Макса Нордау. Їхні ідеї й становлять кістяк узагальненого ставлення до людей з особливими потребами того часу і є надзвичайно цінними для розширення методологічної бази історико-літературних студій дизабіліті.

Карл Маркс (1818–1883) став однією з найбільш суперечливих постатей людської цивілізації, адже висловлені ним постулати призвели до формування марксизму, а згодом і ненависного для багатьох комунізму. Однак беззаперечним є факт, що його тритомна праця «Капітал. Критика політичної економії» (1867, 1885, 1895 pp.) отримала значний резонанс. Для досліджень ненормативної тілесності цікавим є перший том книги «Процес виробництва капіталу» (1867 p.). У ньому автор детально описує втрату ідентичності окремого працівника у мануфактурі, яка на відміну від рівноправної кооперації зробила його залежним гвинтиком, вмонтованим в ієрархічний механізм виробництва. Така жорстка система «калічила робітника, робила з нього якусь потвору, штучно активізуючи в ньому розвиток лише якоїсь однієї частинної вмілості через пригнічення цілого світу продуктивних хистів і інстинктів» [1, с. 294]. За такої посиленої експлуатації мала місце інтелектуальна деградація людини, оскільки роботодавець був націлений на виконання робітником повторюваних дій, що, своєю чергою, обмежувало особу тільки набуттям лімітованого набору навичок та вмінь. Це перетворювало майстерню

на машину, частинами якої ставали люди. Отже, мануфактури процвітали найкраще там, де можна було звільнитися від інтелектуальної роботи, тому подекуди деякі виробництва охоче продовжували використовувати «напівідіотів, щоб виконувати деякі прості операції» [1, с. 295]. Однак такий одноманітний виробничий процес не тільки залучав осіб із відмінною тілесністю, а й згубно впливав на жвавість розуму цілком здорового індивіда, руйнував енергію його тіла та робив малоефективним, хіба що лише в тій частковій праці, до якої його привчили [1, с. 295].

Оскільки філософ був переконаним матеріалістом, він розглядав кожного залученого до виробництва як елемент колективного робочого тіла, яке зазнавало певного розумового й фізичного скалічення, що було невіддільним від поділу праці всередині окремих європейських суспільств. Мануфактурний період призвів до глибинного соціального розшарування і мав руйнівний вплив на життя індивіда. Це стало поштовхом до виникнення промислової патології, а отже, і розширення каталогу робітничих хвороб [1, с. 296]. Учений наводить приклад економіки Англії, а саме її фабрик із тіпання бавовни та льону. Банальна жадібність капіталістів та халатне відношення до техніки безпеки призводили до зростання числа каліцтв та смертей: «Нещасливі випадки на scutching mills мають якнайжахливіший характер. У багатьох випадках одриває четверту частину тіла від тулуба. Смерть або будучина інваліда, повна страждань – це звичайні наслідки ран» [1, с. 403]. Велику відповідальність за примноження осіб із дизабіліті Карл Маркс безпосередньо покладав на відсутність контролю з боку відповідних державних органів. Екологічні норми на виробництвах були встановлені у першу чергу на догоду капіталу, а не простому працівникові, який під час надмірних денних і часто нічних годин вдихав отруйне повітря. Своїми діями санітарні установи, комісії для дослідження промисловості й фабричні інспектори фактично сприяли появі сухот й інших недуг легень у робітництва, тим самим піддаючи їх ризику неминучої смерті [1, с. 404].

Іншим болючим питанням була експлуатація дітей капіталістами. Не отримавши належної освіти, велика їх частина не вміла ні читати, ні писати. Ці повністю здичавілі та аномальні істоти ставали кандидатами в злочинці, а «спроби дати їм деінде якусь роботу розбивалися об їхнє неуміння, грубість, фізичний та інтелектуальний занепад» [1, с. 407]. Розв'язання цих проблем учений убачав у подоланні поділу праці та посиленні

участі держави у нагляді за великим капіталом і побудові безкласового суспільства.

Іншою значущою постаттю європейської літературно-філософської думки був Фрідріх Ніцше (1844–1900). Яскравий представник класичної філології, ірраціоналізму та противник християнських цінностей, він прагнув створити нову систему координат для людини, звільнивши її від усталених упродовж тисячоліть парадигм. Magnum opus його професійного шляху є його філософський роман-трактат «Так казав Заратустра. Книжка для всіх і ні для кого» (1891 р.). У праці автор устами пророка зороастризму Заратустри проголошує три основних тези: смерть Бога, концепції про Надлюдину та вічне повернення. Для студій дизабіліті цінним є розділ «Про спасіння» другої частини цього твору, у якому автор обіграв біблійний сюжет про зцілення тілесно Інших Ісусом Христом. Коли на мосту каліки і старці оточили Заратустру, один горбань запропонував заради примноження віри в його вчення визволити від обтяжувальних їх хвороб: «Поглянь, Заратустро! Навіть народ навчається від тебе й проймається вірою в твоє вчення; та щоб він цілковито тобі повірив, потрібне ще одне: ти мусиш переконати й нас, калік! Тут у тебе прекрасний вибір і, воістину, не одна нагода показати себе! Ти можеш зцілювати сліпих і ганяти кульгавих; а в того, хто має забагато за спиною, міг би трохи забрати, – це, гадаю, було б чудовим засобом змусити калік повірити в Заратустру!» [2, с. 137]. Однак ніцшеанський герой зовсім не новозавітний Спаситель, який, сповнений безмежної любові до свого найменшого творіння, завжди приходив на допомогу до відкинутих усіма заради їхнього тілесного і духовного одужання. Цей персонаж з упевненістю констатує, що Бог помер, а разом з ним і Його закамелі Заповіді, Заповіти, Закони й Золоті правила. Постає новий світ, у якому людські вчення заміщають мудрість Деміурга. У цій викривленій реальності, трансформувалося і ставлення до носіїв ненормативної тілесності: «Коли найбільшого горбаня позбавляють горба, то разом позбавляють і духу, – так учить народ. Коли сліпому повертають очі, він бачить на землі надто багато поганого, так що кляне свого зцілителя. А той, хто дарує каліці можливість ходити, завдає йому величезної шкоди; бо як тільки він зможе ходити, його нечестя рушає в дорогу разом із ним, – так учить про калік народ» [2, с. 137]. Отже, відбувається інверсія понять добра і зла, допомогти знедоленому означає забрати його сутність. Не дивно,

що для Заратустри брак ока, вуха, ноги, язика, носа чи голови є «найменше лихо» [2, с. 137]. Він використовує їхнє дизабіліті та екстраполює його на більшість людей, які «не більше ніж одне велике око, або один великий рот, або одне велике черево, або щось інше велике, – таких я називаю каліками навпаки» [2, с. 137], у котрих «всього замало, а чогось одного – забагато» [2, с. 137]. Сліпі, глухі, каліки, куляві, карлики або горбані є позбавленими певної частки свого фізичного Я і прагнуть відновити втрачену довершеність, марно очікуючи дива з боку Заратустри. По той бік антиномії цілком здорові, які попри цілісність власного образу ще не готові до якісного стрибка до Надлюдини. Фрідріх Ніцше устами цього пророка також закладає фундамент сегрегаційного підходу до маргінальних верств суспільства, адже на запитання горбаня, чому він розмовляє з ними інакше, ніж зі своїми учнями, Заратустра відповів, що у цьому немає нічого дивного, позаяк з «горбатим слід розмовляти по-горбатову!» [2, с. 141]. Вище перелічені постулати поряд із нігілізмом, жаданням влади й атеїзмом були використані ідеологами націонал-соціалізму для зведення ідеалізованого чоловічого і жіночого тіл в абсолют та культивування антигуманної політики винищення відмінних від них.

Не меншої шкоди особам з Іншим тілом завдали теоретичні напрацювання італійського вченого Чезаре Ломброзо (1835–1909), які були викладені в його розвідці «Злочинна жінка, повія та нормальна жінка» (1893 р.) у співавторстві з Г. Ферреро. Будучи психіатром та викладачем, він став одним з основоположників кримінальної антропології. Це вчення, спираючись на постулати соціального дарвінізму, встановлювало прямий взаємозв'язок між анатомічно-фізіологічними та психічними відхиленнями зі схильністю до вчинення протиправних дій. Дослідник був переконаний, що завдяки зовнішнім вродженим аномаліям можна з упевненістю визначити майбутнього кримінального елемента. Теорія природженого злочинця стосувалася обох статей, а жіночим його еквівалентом була повія, адже вона того ж атавістичного походження [7, с. 37]. Він виділив декілька її зовнішніх рис порівняно з нормою: короткий зріст, більші вага, литки й кількість зморшок, менші об'єм і окружність черепа, темніше волосся, аномальні статеві органи та груди, лесбіанство тощо [7, с. 125–126, 176–178]. Отже, порушниками правових норм, на його думку, завжди були тілесно Інші люди, адже злочин впливав з особливостей їх природної

організації. Ломброзо визнавав для таких осіб неминучий конфлікт із законом, а оскільки покарання не може виправити їх, тому через небезпеку таких суб'єктів для суспільства вчений для них пропонував довгі терміни ув'язнення та широке застосування смертної кари. Людей із ненормативною тілесністю він називав *homo delinquens* на протигагу цілком здоровим *homo sapiens*. Не дивно, що мислителя вважають предтечею фашистських ідеологем про «недолюдей» – представників нижчих рас. Через свідомо вмонтовану асоціальність та кримінальність осіб особливої фізичної організації їм не було місця у тогочасному суспільстві, а отже, їх потрібно ізолювати або ж знищити [6, с. 353]. Такий вузького спрямування антигуманний підхід не витримував жодної критики й згодом був спростований.

Теоретичні літературно-філософські підсумки XIX ст. підвів Макс Нордау (1849–1923) у відомому творі «Виродження» (1892 р.). У ньому автор виступає з гострою критикою декадентських настроїв доби *fin de siècle* посеред шаленого ритму життя багатолюдних міст Європи. Він проаналізував тогочасні напрями мистецтва і літератури, а також настрої різного ґатунку містиків, символістів та декадентів разом з їхніми шанувальниками як лікаря, який присвятив себе вивченню нервових і душевних хвороб. Схильності й смаки цього модного суспільства творять загальну картину двох конкретних взаємопов'язаних патологічних станів – виродження й істерії [3, с. 33]. Виступаючи з позицій свого натхненника і сучасника Чезаре Ломброзо стосовно успадкування певних тілесних та психічних відхилень, він екстраполює їх на весь соціум. Перший термін є ключовим, під яким автор розуміє патологічне ухилення від початкового типу. Воно хоча й було непомітним на початковому етапі, з кожним наступним поколінням заключає у собі такі спадкові елементи, що людина, уражена ними, стає все більш нездатною виконувати своє призначення, а розумовий прогрес загальмовується. Це відбувається під натиском шкідливих впливів, які, своєю чергою, послаблюють організм до тої міри, що вироблене ним потомство вже репрезентує відхилення від здорової норми й передає нову «якість» власним нащадкам у формі найрізноманітніших потворних аномалій та недуг (неоднаковий розвиток обох половин обличчя й черепа, вушних раковин, косоокість, заяча губа, неправильна будова зубів і піднебіння, зрощені або зайві пальці тощо). Непропорційність, що є характерною ознакою фізичного розвитку вироджених людей, помічається також

і в психічному відношенні. Асиметричність певних частин тіла вказує на ненормальні розумові здібності, одна частина яких нерозвинена, інші ж болісно порушені. Почуття моральності, справедливості, пристойності чи сорому у всіх хворих цього роду майже відсутні в силу їх нерелевантності для них [3, с. 33–39]. У сукупності тілесних і психічних вад, на переконання дослідника, постає реальність доби «кінця століття», а головними її «героями» є різного ґатунку митці, філософи та письменники. Він розділив їх на три основні категорії, кожна з яких репрезентує певну об'єднану рису виродження: містицизм (прерафаеліти – Джон Раскін, Данте Габріель Росетті, Алджернон Чарлз Свінберн і Вільям Морріс; символісти – Поль Верлен, Стефан Малларме та Жан Мореас; карикатурні форми – Жозеф Пеладан, Моріс Ролліна й Моріс Метерлінк; як окремі явища – Лев Миколайович Толстой та Ріхард Вагнер); еготизм (парнасці та демоністи – Катюль Мендес і Шарль Бодлер; декаденти та естетики – Жоріс-Карл Гюїсманс, Моріс Баррес й Оскар Вайлд; особливо важкі випадки – Генрік Ібсен та Фрідріх Ніцше) і реалізм або натуралізм Еміля Золя. Цей список далеко неповний і може бути доповнений [3, с. 50–330]. Макс Нордау практично стигматизував значну частину європейської творчої інтелігенції, зробивши цілком здорових осіб носіями певного типу дизабіліті. Однак цікавий інший аспект, а саме методи «терапії» цього загрозливого виродження: «...потрібно вказувати на керівних психопатів й істеричних як на хворих, зривати личину з наслідувачів і таврувати їх як ворогів суспільства, попереджати публіку про брехливі починання цих паразитів» [3, с. 328]. Автор щиро вірить, що «слабкі, звироднілі суб'єкти загинуть, сильні пристосуються до успіхів цивілізації або підпорядкують їх своїм органічним силам. Збочені форми мистецтва не мають майбуття. Вони зникнуть, коли цивілізованому людству вдасться подолати теперішній свій стан виснаження» [3, с. 322].

Висновки і пропозиції. Підбиваючи підсумки нашої розвідки, можемо констатувати, що запропоновані у другій половині XIX ст. теоретико-філософські та літературні течії мали значний вплив на становлення студій дизабіліті, адже запропоновані вченими ідеологеми призвели до вікопомних змін початку XX ст. Поряд зі звершеннями Герберта Спенсера, Френсіса Гальтона та Чарльза Дарвіна вчення Карла Маркса стане ідеологічним ядром комуністичних країн, а концепти Фрідріха Ніцше, Чезаре Ломброзо та Макса

Нордау будуть використані країнами Осі для знищення носіїв ненормативної тілесності чи інших маргінальних груп. Уважаємо важливим продо-

вження досліджень у цьому напрямі задля методологічного збагачення історико-літературних студій дизабіліті.

Список літератури:

1. Маркс К. Капітал. Процес продукції капіталу. Том I. Книга I. Переклад з четвертого німецького видання / за ред. Д. Рабінович та С. Трикоза. Харків : Пролетар, 1933. 840 с.
2. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / переклад з німецької А. Онишка та П. Тарашука. Київ : Основи, Дніпро, 1993. 415 с.
3. Нордау М. Вырождение / пер. с нем. и предисл. Р.И. Сементковского ; Современные французы / пер. с нем. А. В. Перельгиной ; послесл. В. М. Толмачева. Москва : Республика, 1995. 400 с.
4. Свєрбілова Т. Мотив подорожі в сучасному синема-тексті в світлі соціальної моделі дизабіліті (ненормативної тілесності). *Сучасні літературознавчі студії*. 2015. Вип. 12. С. 488–505.
5. Суковата В. Теорія «дизабіліті» та конструкції інвалідності в масовій культурі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2012. № 1. С. 84–98.
6. Юдин Т. Очерки истории отечественной психиатрии / под редакцией Б. Д. Петрова. Москва : Медгиз, 1951. 481 с.
7. Lombroso C., Ferrero G. Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman. Durham : Duke University Press, 2004. 320 p.
8. The Disability Studies Reader / Edited by Lennard J. Davis : Fourth Edition. New York and London : Routledge, 2013. 578 p.

Malanii N. I. DISABILITY IN THE EUROPEAN THEORETICAL AND PHILOSOPHICAL SPACE OF THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

The article outlines the problem of disability in the philosophical and theoretical-literary space of Europe in the second half of the XIX century. The basis of our work in the broadest sense is the study of non-normative corporeality, which gained special popularity at the turn of the millennium within the transatlantic English discourse. However, not only Western science is interested in this issue, but also domestic. More and more representatives of the Ukrainian humanities are turning to transliterary relationships based on a multidisciplinary basis. Particular attention was paid to the diachronic dimensions of the Other body in the stream of transition to the inclusion of marginal elements in all spheres of the society.

Due to the small study of disability in Ukraine, especially in the historical context, there is a need for a comprehensive and in-depth systematization of European developments in this area. Therefore, the main task of our work is the analysis of the following works: «Capital. A Critique of Political Economy» («Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie») of Karl Marx, «Thus Spoke Zarathustra: A Book for All and None» («Also sprach Zarathustra: Ein Buch für Alle und Keinen») of Friedrich Nietzsche, «Female Offender» and «Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman» («La donna criminale» and «La donna delinquente, la prostituta e la donna normale») of Cesare Lombroso and «Degeneration» («Entartung») of Max Nordau.

Their creative achievements have received a significant resonance not only on our continent, but have found their place in the most remote corners of the world. The repressive ideological systems of Marxism, Communism, Leninism, and Stalinism arose on the basis of Karl Marx's materialist approach. No less destructive were the postulates of Friedrich Nietzsche, Cesare Lombroso and Max Nordau, which were skillfully used by the fascist, Nazi and imperial regimes of the Axis countries to justify their own supremacy. The vast majority of these thinkers considered physically and mentally Others as unworthy weak links of society, and therefore not worth living.

Key words: disability, non-normative corporeality, Other body, Marxism, degeneration.